

WOJCIECH NADOBNIK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

KOŚCIÓŁ MĘCZENNICA DIONIZEGO W CYRZE (NEBI HOURI, SYRIA) – PRÓBA IDENTYFIKACJI

ABSTRACT. Nadobnik Wojciech, *Kościół męczennika Dionizego w Cyrze (Nebi Houri, Syria) – próba identyfikacji* (Church of Holy Martyr Dionysius in Cyrrhus [Nebi Houri, Syria] – an Attempt of Identification).

Martyr Dionysius was a local saint worshipped in the area of Cyrrhus in Syria at least since the 4th century. Author of this article combines literary, epigraphic and archeological evidence in order to identify his shrine and establish its chronology.

Keywords: Cyrrhus; the Church; Syria; Archeology Inscriptions; Theodoret; Procopius; Anasthasius; Monasticism; Asylum.

Ruiny Cyru (gr. Κύρρος, arab. Nebi Houri) znajdują się na pograniczu syryjsko-tureckim, 70 km od Aleppo. Miasto zostało założone w epoce hellenistycznej¹ i zachowało ciągłość zamieszkiwania aż do wieku XII². W latach 1953–1966 Edmond Frézolus z ramienia Francuskiego Instytutu Archeologicznego w Bejrucie przeprowadził na jego terenie pięć kampanii archeologicznych³. Wysiłki te kontynuowała misja zainicjowana w 2006 r., realizowana wspólnie przez Uniwersytet Libański oraz Dyрекcję Generalną Starożytności i Muzeów w Syrii pod kierunkiem Jeanine Abdul-Massih⁴. W ramach dotychczasowych wykopalisk badano cytadelę w południowej części miasta, obszar pobliskiej bramy, teatr oraz kilka domów na północnym krańcu, gdzie udało się odkryć mozaiki. Zebrane w ten sposób dane mogą zostać wzbogacone poprzez zestawienie z informacjami zawartymi w źródłach literackich oraz epigraficznych. Celem niniejszego artykułu jest zademonstrowanie możliwości, jakie kryje w sobie takie połączenie. Odwołując się do *Dziejów miłości bożej* Teodoretą, biskupa Cyru z V w. oraz inskrypcji z obszaru miasta podjęta zostanie próba identyfikacji kościoła pod wezwaniem Dionizego, lokalnego męczennika.

---

¹ Grainger 1990: 41.

² Na temat historii Cyru vide Todt 2015: 1412–1421.

³ Frézouls 1953; Frézouls 1954; Frézouls 1963.

⁴ Abdul-Massih 2006; Abdul-Massih 2009a; Abdul-Massih 2009b; Abdul-Massih 2012.

Jedynym źródłem ściśle literackim, dostarczającym danych na temat badanej tu kwestii są wspomniane *Dzieje miłości bożej*. Teodoret napisał je w roku 444⁵. W drugim rozdziale utworu, przedstawiającym sylwetkę słynnego mnicha z IV w., Juliana Saby, znajduje się następujący fragment:

Διὰ δὲ τῆς Κύρρου τὴν πορείαν ποιούμενος - πόλις δὲ αὕτη δύο σταθμοὺς Ἀντιοχείας ἀπέχουσα -, κατήχθη μὲν εἰς τὸν τοῦ νικηφόρου μάρτυρος Διονυσίου σηκόν⁶
(Thdt. *Hist. rel.* II 21,2–5.)

Przechodząc przez Cyr – miasto odległe od Antiochii o dwa dni drogi – zatrzymał się [Julian – dop. W.N.] przy grobie zwycięskiego męczennika Dionizego⁷

Jak można ustalić na podstawie wcześniejszych ustępów, Julian trafił do Cyru w drodze powrotnej z Antiochii. Flawian i Diodor, kierujący lokalnym kościołem pod nieobecność patriarchy Melecjusza, wezwali go, aby mógł osobiście zaprzeczyć plotkom przypisującym mu arianizm i wyrazić poparcie dla stronnictwa ortodoksyjnego⁸. Wizyta, jaką Julian złożył mieszkańcom Cyru, wydaje się mieć podobny charakter. Na prośbę tamtejszych zwolenników ortodoksji miał się rozprawić z propagandą zręcznego ariańskiego sofisty, Asteriusza. Julian wywiązał się z powierzonego zadania nader skutecznie, uśmiercając Asteriusza swoją modlitwą⁹ (sic!). Domniemana wizyta Juliana w Antiochii (a zatem i w niezbyt odległym Cyrze) miała miejsce najprawdopodobniej w roku 365¹⁰. Jako że informacja o interesującym nas sanktuarium Dionizego należy do opisu podróży, kluczowe znaczenie ma ocena wiarygodności relacji.

Poza Teodoretom o odwiedzinach Juliana w Antiochii informuje nas również nieopublikowane kazanie Filoksenosa z Mabbug oraz pośrednio cykl hymnów na cześć Juliana skomponowanych przez św. Efrema, gdzie podkreślone zostało w sposób dość ogólny zaangażowanie mnicha w zwalczanie ariańskich sofizmatów¹¹. Wizyta w Cyrze opisywana jest natomiast wyłącznie w *Dziejach miłości bożej*. Nawet sam Teodoret, mając sposobność wspomnieć o niej po raz drugi w swojej historii kościelnej, nie czyni tego¹². Niekoniecznie jest to

⁵ Na temat datowania vide Canivet 1977: 31–35.

⁶ Thdt. *Hist. rel.* II 21, 2–5.

⁷ Cytat polski za wydaniem: Teodoret 2007: 99.

⁸ Thdt. *Hist. rel.* II 16.

⁹ Thdt. *Hist. rel.* II 21–22.

¹⁰ W relacji Teodoreta (*Hist. rel.* II 15) wydarzeniem bezpośrednio poprzedzającym wizytę Juliana w Antiochii jest wypędzenie biskupa miasta, Melecjusza, przez cesarza Walensa. Melecjusz był wypędzany dwukrotnie, jednak ze względu na datę śmierci Juliana (367 r.) w grę wchodzi jedynie wygnanie z roku 365 (Schwartz 1938: 64).

¹¹ Griffith 1994: 193–195. Poza wymienionymi źródłami autor wspomina jeszcze fragment jednego z kazań Jana Chryzostoma; w ocenie autora niniejszego tekstu nie wskazuje on jednak wcale jasno na wizytę Juliana w Antiochii.

¹² Thdt. *Hist. eccl.* V 24.

jednak argument przeciwko wiarygodności interesującej nas relacji. Należy raczej stwierdzić uczciwie, że Cyr był – przed objęciem władzy biskupiej przez Teodoretą – miastem o dość marginalnym znaczeniu, pogrążonym w kryzysie¹³. Relacja na temat wizyty sławnego ascety w prowincjonalnym ośrodku z konieczności musiała „wypaść” z dzieła pisanego z makroskopowej perspektywy, jakim jest historia kościelna. Na zasadzie odwrotności, sławny mnich przybywający do niedużej miejscowości był zjawiskiem niezwykłym, które z pewnością zostało zapamiętane. Relacja na temat odwiedzin w Cyrze byłaby zatem echem lokalnej, być może ustnej tradycji związanej z miastem, w naturalny sposób dochodzącej do głosu w dziele przedstawiającym sławne postaci regionu północnej Syrii – tak bowiem trzeba widzieć *Dzieje miłości bożej*.

Jeśli chodzi o treść relacji, Wolfram Kinzig¹⁴ przedstawił w swojej pracy pogląd o jej legendarnym charakterze, zwracając uwagę na stereotypowość opisu sofisty Asteriusza, zaczerpniętego prawdopodobnie z opisu innej postaci o tym samym imieniu oraz szybkość, z jaką spadła na niego kara Boża (jeden dzień!). Zasadne jest też pytanie, skąd Teodoret (lub ktokolwiek inny) mógł znać słowa, które Asteriusz usłyszał rzekomo przed swoją śmiercią¹⁵. Ponadto zastanawia również umieszczony zaraz po omawianym opisie epilog żywota, w którym mówi się, że po opuszczeniu Cyru Julian żył jeszcze dość długo, gdy tymczasem kronika z Edessy wyznacza datę jego śmierci na rok 367, ledwie dwa lata po interesujących nas wydarzeniach¹⁶.

Ten ostatni zarzut można jednak stosunkowo łatwo odeprzeć, uznając, że lokalna tradycja nie mówiła nic na temat dalszych losów Juliana, dlatego Teodoret zmuszony był zamknąć rozdział bardzo konwencjonalnym epilogiem. Nie wchodząc w ocenę wątków cudownych (które w ocenie autora niniejszego tekstu nie muszą, przynajmniej nie zawsze, przesądzać o mniejszej wiarygodności tekstu), cel wizyty Juliana w Cyrze wydaje się zgodny ze sposobem przedstawienia tejże postaci we wspomnianym cyklu hymnów Efrema. Nawet jeśli szczegóły relacji uznać można za zmyślane, to jednak suchy faktograficzny szkielet zakładający wizytę Juliana w Cyrze w 365 r. pozostaje prawdopodobny. Oznacza to, że w momencie wizyty Juliana na terenie Cyru istniało już miejsce kultu poświęcone świętemu Dionizemu, którego powstanie moglibyśmy datować nawet na połowę IV w. Jest to data bardzo wczesna, jednak nie naruszająca ustaleń dotyczących chronologii chrystianizacji Syrii – tzw. bazylika Juliana w miejscowości Brad datowana jest mniej więcej na ten sam okres¹⁷.

¹³Todt 2015: 1413–1414.

¹⁴Kinzig 1990: 229–230.

¹⁵Łk 12,20.

¹⁶Griffith 1994: 188.

¹⁷Trombley 1993: 249–250.

W roku 1907 Franz Cumont¹⁸ ogłosił odnalezienie na zachód od Cyru krótkiej inskrypcji pochodzącej z czasów cesarza Anastazjusza¹⁹. Co niezwykle istotne, kamień użyty do wyrycia inskrypcji pochodził „z odzysku” i pierwotnie pełnił najprawdopodobniej funkcję ołtarza (βῶμος) w świątyni pogańskiej²⁰. Jej treść przedstawia się następująco:

Ἔφς ᾧδε καταφύγιον τοῦ ἁγίου Διονυσίου κατὰ <θ>[ε]ῖον γράμμ[α] τοῦ εὐσεβεστάτου Ἀναστασίου βασιλέ- ως ἡμῶν +	Oto jest azyl świętego Dionizego [ustanowiony] zgodnie ze świętym dekretem najpoboźniejszego Anastazjusza naszego cesarza + (przeł. W.N)
---	---

Cumont, publikując inskrypcję po raz pierwszy, przedstawił mało prawdopodobną hipotezę utożsamiającą wzmiankowanego Dionizego z Pseudo-Dionizym Areopagita²¹. Jak to jednak zauważył Hippolyte Delehay²², nie ma powodów by sądzić, że w momencie powstania inskrypcji (między 491 a 518 rokiem) Pseudo-Dionizy był na terenie Syrii otaczany jakimkolwiek kultem. Znacznie bardziej prawdopodobne jest, że chodzi tutaj o Dionizego z analizowanej już relacji Teodoreta²³. Epizod z *Dziejów miłości bożej* odpowiadałby zatem rzeczywistości przynajmniej w tym aspekcie, że w mieście rzeczywiście istniał kult męczennika Dionizego. Słowo καταφύγιον, użyte w tekście na określenie jego ośrodka, wskazuje na prawny przywilej chroniący znajdujących się na terenie świątynnym przed karzącą ręką cesarskiej sprawiedliwości. Jak słusznie stwierdza Cumont, nie jest to podstawowy termin określający ten rodzaj przywileju²⁴. Znając specyfikę syryjskich inskrypcji należało by się raczej spodziewać określenia ὄροι ἀσυλίας²⁵ czy ὄροι ἄσυλοι²⁶, jednak słowo użyte w interesującej nas inskrypcji nie jest również pozbawione epigraficznych paraleli²⁷.

W tym momencie konieczne jest odwołanie się do ustaleń archeologów. Na terenie Cyru znajdowały się przynajmniej cztery kościoły. O istnieniu trzech z nich wiadomo już od czasów misji Frézolous. Ponadto skan magnetyczny terenów położonych przy południowej bramie miasta przeprowadzony przez misję Abdul-Masih ujawnił istnienie czwartego kościoła²⁸. Jeden z nich, położony

¹⁸ Cumont 1907.

¹⁹ Cf. Jalabert 1927: nr 160.

²⁰ Cumont 1907: 452.

²¹ Cumont 1907: 455.

²² Delehay 1908.

²³ Cf. Nowakowski 2017a.

²⁴ Cumont 1907: 453

²⁵ Jalabert 1939: nr 618; 620.

²⁶ Jalabert 1959: nr 2002.

²⁷ Jalabert 1955: nr 1694; zbliżona forma προσφύγιον: Jalabert 1939: nr 589.

²⁸ Abdul Massih 2009a: 202.

w północno-zachodniej części miasta (Rys. 1) zasługuje na szczególną uwagę – w odróżnieniu od pozostałych odkrytych budowli sakralnych jest on wyraźnie wydzielony w ramach przestrzeni miejskiej przez dodatkowy, wewnętrzny mur. Taka organizacja przestrzenna doskonale odpowiada prawu azylu, które miało przysługiwać kościołowi pod wezwaniem męczennika Dionizego. Otaaczanie ośrodków cieszących się tym przywilejem było w północnej Syrii regułą – z przykładów, gdy inskrypcja mówiąca o prawie azylu znaleziona została *in situ* w sanktuarium wyposażonym w mur wymienić można kościół Talejajosa w Kafr' Aqab²⁹.

Gdy mowa o analogiach, warto wspomnieć, że na terenie Syrii częste było zjawisko przejmowania świątyń pogańskich i przekształcania ich w ośrodki kultu chrześcijańskiego³⁰. Co więcej, w części przypadków ośrodki te – jeszcze na etapie pogańskim – otaczano murem, którego kształt był respektowany już po dokonaniu chrystianizacji. Tak właśnie wyglądała sytuacja w Sheikh Berkat, Qal'at Qalota oraz Srir³¹; w dwóch pierwszych ośrodkach teren świątynny utrzymywał przez cały czas kształt kwadratu, tak jak w przypadku kościoła św. Dionizego. Jeśli dodatkowo weźmiemy pod uwagę, że inskrypcja Anastazjusza wykonana została na kamieniu ołtarzowym ze świątyni pogańskiej, to obecność świątyni na interesującym nas miejscu w czasach przedchrześcijańskich staje się znacznie bardziej prawdopodobna. Przyglądając się podobnym obiektom na terenie Syrii można sformułować jeszcze jedną hipotezę: przy ośrodkach interesującego nas typu (np. w Srir i Qal'at Qalota) często zakładano wspólnoty monastyczne. Nie jest wykluczone, że rozwój wydarzeń na terenie Cyru przybrał identyczny kierunek.

Na koniec przedstawionych tu rozważań warto przywołać jeszcze jeden tekst, jakim jest *O budowlach* Prokopiusza z Cezarei. Nie mówi on co prawda wprost na temat kościoła Dionizego, dotyka jednak tematu odbudowy Cyru:

Ale oto cesarz Justynian – w równej mierze ze względu na swą zapobiegliwość w zapewnianiu państwu bezpieczeństwa, jak i chcąc okazać szczególną cześć świętym Kosmie i Damianowi, których ciała spoczywają w pobliżu po dziś dzień – uczynił Kyros miastem kwitnącym i jednym z najznacześniejszych. Zabezpieczył je mianowicie mocnymi murami i liczną załogą, pomnożył budowle publiczne a innym nadał wspaniałą formę³².

Działalność budowlana Justyniana na terenie Cyru jest rzeczą jasną faktem potwierdzonym przez świadectwa epigraficzne³³. Inskrypcja, którą opublikował niedawno Frederic Alpi, wskazuje go dokładnie jako fundatora murów

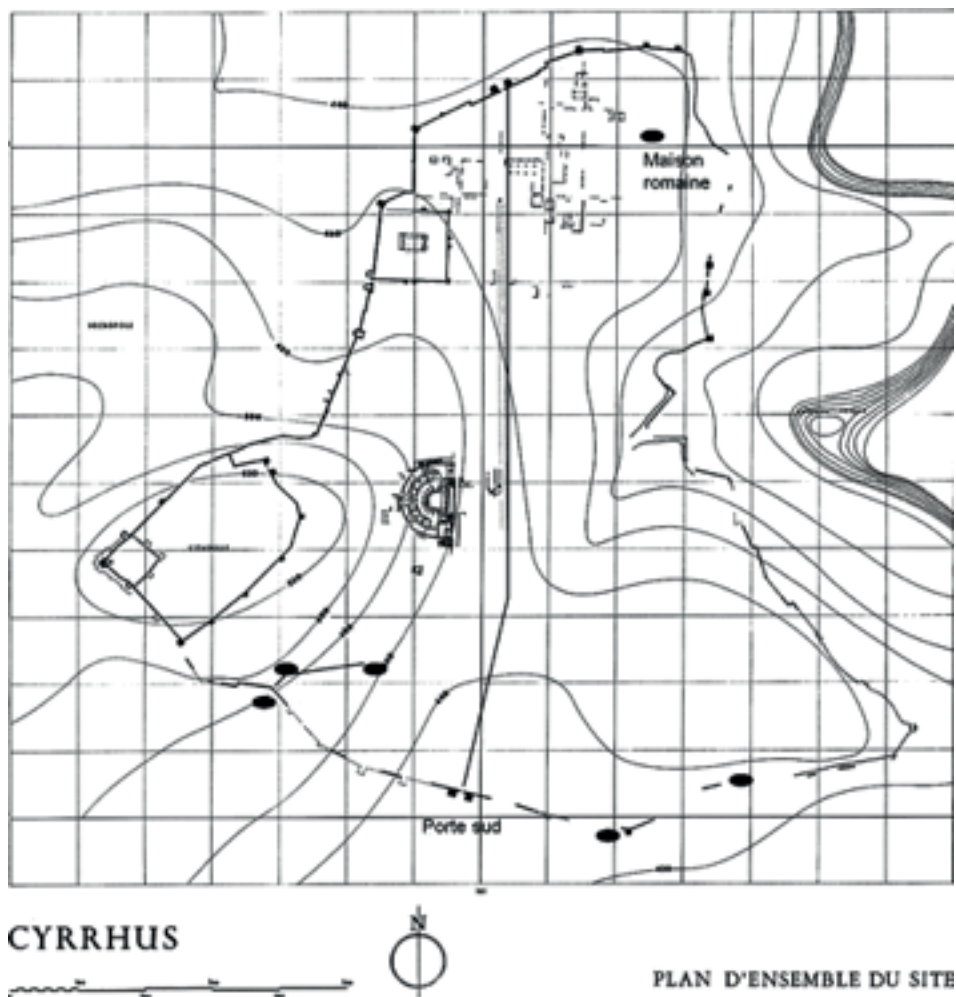
²⁹ Nowakowski 2017b.

³⁰ Trombley 1993: 247–312.

³¹ Callot 1997.

³² Procop. *De aedif.* II 11,4; przekład za: Prokopiusz 2007: 152.

³³ Jalabert 1927: nr 145–147.

Rys. 1 Plan Cyru (©Archives mission française D. Longepierre, za: Abdul-Massih 2009b: Fig. 1)

miejskich³⁴. W podobny sposób, przez analizowaną przed chwilą inskrypcję, poświadczona jest jednak również działalność cesarza Anastazjusza. Stajemy zatem wobec pytania o realny podział zasług pomiędzy obydwoma władcami. Kościół męczennika Dionizego z trzech stron miał własne ogrodzenie, od zachodu zaś chroniony był przez główny mur miejski. W tym sensie decyzja o renowacji sanktuarium i odbudowie muru wydają się od siebie zależne. Być może, czego absolutnie nie wolno było wspomnieć w panegiryku, wkład Anastazjusza w odbudowę miasta był większy niż pozwalają sądzić zachowane źródła.

³⁴Alpi 2011.

Rozstrzygnięcie w tej sprawie mogą przynieść jednak tylko dalsze badania archeologiczne. Od nich też należy spodziewać się nowych szczegółów na temat kościoła poświęconego Dionizemu. Szczególnie interesująca byłaby odpowiedź na pytanie o obecność dodatkowych budynków wewnątrz chronionego okręgu, co potwierdziłoby podejrzenie o obecności mnichów. Sama jednak teza utożsamiająca kościół odwiedzony w 365 r. przez mnicha Juliana i odnowiony przez cesarza Anastazjusza z budowlą w północno-zachodniej części Cyru wydaje się dość prawdopodobna i zgodna z wiedzą na temat dynamiki chrystianizacji regionu oraz lokalnych form architektonicznych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła, przekłady, komentarze:

- L. Jalabert, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie I: Commagène et Cyrrestique*, ed. R. Mouterde, Paris 1927.
- L. Jalabert, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie II: Chalcidique et Antiochène*, ed. R. Mouterde, Paris 1939.
- L. Jalabert, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie IV: Région de l'Amanus*, ed. R. Mouterde, Paris 1955.
- L. Jalabert, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie V: Émésène*, ed. C. Mondésert, R. Mouterde, Paris 1959.
- Teodoret z Cyru, *Dzieje miłości bożej*, przeł. K. Augustyniak, Kraków 2007.
- Théodoret du Cyr, *Histoire des moines du Syrie*, ed. P. Canivet, A. Alice Leroy-Molinghen, vol. I–II, Paris 1977–1979.
- Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, przeł. P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006.

Opracowania:

- Abdul-Massih 2006: J. Abdul-Massih, *Evaluation de l'état général du site archéologique de Cyrhus-Nebi Hourî*, „Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes” XLIX–L (2006–2007), 45–60.
- Abdul-Massih 2009a: J. Abdul-Massih, Ch. Benech, M. Gelin, *First results on the city planning of Cyrhus (Syria)*, „ArchéoSciences” 33 (2009), 201–203.
- Abdul-Massih 2009b: J. Abdul-Massih, *La fortification polygonale et les mosaïques d'une maison romaine à Cyrhus (Nebi Hourî) – Notes préliminaires*, „Syria” 86 (2009), 289–306.
- Abdul-Massih 2012: J. Abdul-Massih, *Le théâtre de Cyrhus: d'après les archives d'Edmond Frézouls*, Beyrouth 2012.
- Alpi 2011: F. Alpi, *Base de statue de Justinien ornée d'une inscription métrique (Cyrhus, Euphratésie)*, „Syria” 88 (2011), 341–349.
- Canivet 1977: P. Canivet, *Le monachisme syrien selon Théodoret de Cyr*, Paris 1977.
- Callot 1997: O. Callot, *La christianisation des sanctuaires romains de la Syrie du Nord*, „Topoi” 7/2 (1997), 735–750.
- Cumont 1907: F. Cumont, *Monuments syriens*, „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 51 (1907), 447–455.
- Delehayé 1908: H. Delehayé, *Bulletin des publications hagiographiques*, „Analecta Bollandiana” 27 (1908), 88–89.
- Frézouls 1954: E. Frézouls, *Recherches historiques et archéologiques sur la ville de Cyrhus*, „Actes archéologiques arabes syriennes” IV–V (1953), 89–128.

- Frézouls 1954: E. Frézouls, *L'exploration archéologique de Cyrrhus*, w: *Actes du colloque Apamée de Syrie*, J. Balty (ed.), Bruxelles 1954–1955, 81–93.
- Frézouls 1969: E. Frézouls, *Cyrrhus et la Cyrrestique jusqu'à la fin du Haut-Empire*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, vol. II.18.6, Berlin 1969, 164–197.
- Frézouls 1954: E. Frézouls, *L'exploration archéologique de Cyrrhus*, w: *Actes du colloque Apamée de Syrie*, J. Balty (ed.), Bruxelles 1954–1955, 81–93.
- Grainger 1990: J.D. Grainger, *The Cities of Seleucid Syria*, Oxford 1990.
- Griffith 1994: S. Griffith, Julian Saba, *Father of the Monks' of Syria*, „Journal of Early Christian Studies” 2 (1994), 185–216.
- Kinzig 1990: W. Kinzig, *In search of Asterius. Studies on the Authorship of the Psalms*, Göttingen 1990.
- Nowakowski 2017a: P. Nowakowski, *Cult of Saints*, E01615 – [<http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01615>].
- Nowakowski 2017b: P. Nowakowski, *Cult of Saints*, E02005 – [<http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E02005>].
- Schwietz 1938: S. Schwietz, *Das morgenländische Mönchtum*, vol. III: *Das Mönchtum in Syrien und Mesopotamien und das Aszententum in Persien*, Mödling bei Wien 1938.
- Todt 2015: K.P. Todt, *Tabula Imperii Byzantini*, vol. XV, Wien 2015.
- Trombley 1993: F.R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization*, vol. II, Leiden 1993.

CHURCH OF HOLY MARTYR DIONYSIUS IN CYRRHUS (NEBI HOURI, SYRIA) –
AN ATTEMPT OF IDENTIFICATION

Summary

In this article, the author attempts to identify one of the Christian Churches found during the excavation works in Cyrrhus (Northern Syria). The textual evidence used for the purposes of the present study comes from the writings of Theodoret, bishop of Cyrrhus (5th century) and an inscription from the reign of Anasthasius. On this basis the author states that the shrine excavated in the Northwestern part of the city can be associated with the cult of locally worshipped martyr, saint Dionysius. Some suggestions on the origins and possible functions of the shrine as asylum and perhaps as a monastery are also made. Because Procopius mentions Cyrrhus in his work, *On Buildings*, the present author examines this source as well.